

УДК 316.344.7:286

О. В. Бутиліна

КОНЦЕПЦІЯ ПОЛЯ ТА КАПІТАЛУ П. БУРДЬЄ В ПОЯСНЕННІ ФЕНОМЕНА МАРГІНАЛЬНОСТІ

Для визначення соціальних суб'єктів, яким найбільше притаманні ознаки маргінальності, застосовано методику моделювання соціального простору. В основу моделі багатомірного соціального простору покладено положення концепції поля та капіталу П. Бурдьє. Зроблено аналіз соціального простору. Виявлено найбільш маргіналізовані групи суспільства. Ґрунтуючись на теоретичних тезах П. Бурдьє, визначено та проаналізовано три види маргінальності: економічну, політичну та культурну.

Ключові слова: маргінальність, поле, капітал, економічна маргінальність, політична маргінальність, культурна маргінальність.

Поняття «маргінальна особистість» виникло на початку ХХ ст. завдяки дослідженням голови Чиказької школи міської соціології Р. Парка. Протягом останнього століття воно еволюціонувало, перетворившись у цілісну концепцію маргінальності. Сьогодні цим терміном характеризується доволі широкий спектр різноманітних суспільних явищ, починаючи з адаптації людини до нового середовища існування і закінчуючи особистісними переживаннями відчуження й виключення та обумовленою ними необхідністю формування нових соціальних зв'язків і форм взаємодії.

Проведений аналіз літератури з проблеми маргінальності показав, що у світовій соціології існує доволі ґрунтовна традиція вивчення цього соціального явища. Її витоки ми знайшли в роботах К. Маркса (ідея відчуження) та Г. Зіммеля (концепція соціальної диференціації).

У середині ХХ ст. у західній соціології сформувалось два напрями в розумінні сутності феномена маргінальності: так званий американський, який представляли послідовники Р. Парка – Е. Х'юз, Х. Дікі-Кларк та ін., і західноєвропейський, зокрема французький, сутність якого викладена в роботах Ж. Кланфера та А. Фарж.

© Бутиліна О. В., 2014

Представники американського напрямку поширювали культурологічну інтерпретацію феномена маргінальності, наголошуючи на психологічному та емоційному стані маргіналів, їх творчому потенціалі. Слідом за Р. Парком уявлення про маргінальність значно розширив Е. Х'юз, проте, не виходячи за межі розуміння її як результату зіткнення культур чи соціальних середовищ, він пов'язав виникнення цього феномена з будь-якими соціальними переміщеннями. Вчений зазначав, що «маргінальність може мати місце скрізь, де відбувається достатня соціальна зміна та обумовлює появу людей, котрі знаходяться в позиції невизначеності соціальної ідентифікації...» [1, с. 73]. Соціальна мобільність як основна причина появи маргінальних особистостей та соціальних груп, на думку вченого, може викликати у них відчуття розчарування, фрустрації.

Інший послідовник Р. Парка, Х. Дікі-Кларк, стверджує, що замало підстав зв'язувати маргінальність виключно з конфліктом культур. Він обґрунтовує її виникнення появою невідповідності соціальної позиції, яку займає в суспільстві індивід чи група, та їх належністю до певної культури (субкультури). Отже, американський учений поглиблює і розширює розуміння явища маргінальності та факторів, що його зумовлюють.

На відміну від американської традиції, французькі вчені пов'язують маргінальність з поведінковими особливостями індивіда – девіацією, аморальністю, пасивністю. «Основна передумова маргінальності («самотності», втрати індивідом соціальних зв'язків), за Ж. Каанфером, – бідність, що тісно пов'язана з безробіттям» [2, с. 175]. Свого часу А. Фарж визначила ключовою причиною маргінальності безробіття і кризу. Дослідниця пише, що «нові бідняки» живуть у стінах і в підвалах наших домівок в умовах кричущої відкинутості, яку вони не самі вибирають і яка значно посилює їх деградацію» [3, с. 145]. У межах цього підходу подано розуміння маргінальності як виключення, відкинутості, відчуженості, перебування на соціальному дні.

Таким чином, у середині минулого сторіччя сформувались два підходи щодо визначення сутності маргінальності. Перший ґрунтувався на характеристиці маргінальності як становища особистості поміж різних соціокультурних середовищ, другий – як перебування на межі відносно стійких соціальних утворень.

Сучасне таумачення маргінальності представлено в наукових розробках таких українських і російських учених, як А. Атоян [1], Ю. Бродецька [4], З. Голенкова, А. Лантух, В. Мандибура, А. Маслов, В. Ніколаєв, Р. Онуфрієва, А. Петрова, І. Попова, І. Прибиткова, Є. Стариков, О. Ходус [5], В. Шапінський, М. Шульга та ін.

Маргінальність щільно пов'язана із соціальною динамікою. В епоху швидких змін, які притаманні сучасному світу, можна очікувати певного «розквіту» маргінальності. Зміни різної якості та спрямованості

відбуваються в основних соціальних інститутах, системах і групах, що безпосередньо включені в їх функціонування. Безумовно, ці процеси породжують і різні види маргінальності, що відображають внутрішні системні зміни у складових соціальної структури суспільства, а також обумовлюють неоднакову міру маргіналізації різних соціальних суб'єктів. Це актуалізує дослідження явища маргінальності та вимагає удосконалення його теоретичних пояснень.

Універсальність поняття маргінальності дає підстави для застосування його у контексті теорій, що пояснюють соціальний стан і розвиток різних за своєю природою соціальних груп. Кожен індивід займає певні позиції у соціальному просторі, котрі визначаються обсягом тих ресурсів, які він може використовувати. З огляду на це вважаємо, що концепція поля та капіталу П. Бурдьє, що дозволяє збудувати моделі різних шарів соціального простору, кожен з яких має власну структуру та логіку функціонування, може бути застосована до визначення маргіналізованих соціальних спільнот.

Метою статті є аналіз основних положень концепції поля та капіталу П. Бурдьє для дослідження й пояснення феномена маргінальності; визначення і характеристика політичної, економічної та культурної маргінальності.

Соціальний простір багатомірний. У ньому існує певна кількість ліній диференціації, які розподіляють індивідів та спільноти за певними позиціями, що відрізняються обсягом капіталів, які вони можуть використовувати. Цей простір формується та відтворюється шляхом соціальної взаємодії між суб'єктами. Так, П. Бурдьє вважає, що простір можна описати як «поле сил, точніше, як сукупність об'єктивних відносин сил, які нав'язуються всім, хто входить у це поле, і які не можуть бути зведені до намірів індивідуальних агентів чи до їх безпосередніх взаємодій» [6]. Ці види соціальних відносин проєктуються у різні площини, відображаючи ставлення кожного з агентів до основного капіталу, що уособлює владу як здатність чинити вплив на інших. Тому позиція кожного агента в соціальному просторі визначається сукупністю тих відносин, у які він вступає у кожній площині.

Вертикальний зріз соціального простору являє собою нашарування окремих площин, у межах яких формуються відносини розподілу, обміну та споживання основного капіталу. Узагальнено структуру окремої площини можна зобразити таким чином: «ядро», де концентрується основний дефіцитний капітал, володіння яким ставить його власників у найбільш вигідну позицію, та «периферія», в якій розташовані особи, котрі суттєво обмежені у використанні відповідного ресурсу чи навіть зовсім не мають його у власності.

«Ядро» групи являє собою сукупність індивідів, які є носіями основного обсягу дефіцитних ресурсів: економічного, культурного, соціального та символічного капіталів (за термінологією П. Бурдьє).

Володіння цими капіталами робить його стійкою частиною системи, перетворює на агента, що має владу над тими, у кого капіталу менше чи він зовсім відсутній. Розміщення реальних груп у різній віддаленості від «ядра» свідчить про неоднаковий обсяг, доступ та можливість використання відповідного капіталу.

«Периферія» – найбільш віддалений від «ядра» елемент поля, що характеризується практичною відсутністю дефіцитного капіталу. Це середовище, куди представники «ядра» намагаються витіснити непотрібні маргінальні елементи, максимально обмежуючи їх доступ до ресурсів. Отже, перебування на «периферії» чи поблизу неї, внаслідок соціального виключення або відчуження, свідчить про маргінальне становище суб'єкта (індивіда чи групи).

Маргінальність ми можемо інтерпретувати як становище «периферійного» перебування індивіда, групи у межах соціального середовища. Він відображає протиріччя між обумовленими бажанням нового елементу інтегруватися у середовище й приєднатися до використання дефіцитного капіталу групи та реакцією представників «ядра» групи на ці дії, в основі яких лежать механізми відчуження та соціального виключення останніх.

У поясненні маргінального становища індивідів чи соціальних груп важлива думка П. Бурд'є про визначення агентів у соціальному просторі. Соціолог зазначав, що позиції індивідів у різних полях визначаються розподілом влади, яка «активована» у кожному з них. Такою владою фактично є «економічний капітал у його різних формах, культурний капітал і соціальний капітал, а також символічний капітал, що його звичайно звуть престижем, репутацією, іменем і т. ін. Саме в такій формі усі різновиди капіталів сприймаються і визнаються за легітимні» [7, с. 203–204]. В контексті нашого теоретизування буде цікаво проаналізувати характер розподілу капіталу в кожному з конкретних полів та визначити ті групи, котрі мають обмежений доступ до його використання, тобто є найбільш маргіналізованими.

Для аналізу виділимо три площини: економічну, політичну та соціокультурну, в межах яких формуються особливі відносини з приводу використання відповідних капіталів.

- Економічна площина базується на використанні її суб'єктами таких ресурсів, як продуктивна власність (капітал), статус зайнятості, рівень матеріального добробуту.

- Політична (управлінська) площина обумовлює місце відповідних груп у системі управління суспільством і економікою, визначене типом посад, які вони займають.

- Соціокультурна площина ілюструє можливості агента володіти і користуватись такими ресурсами, як рівень освіти й кваліфікації, престиж професії, статусні позиції, репутація.

Маргінальність виникає у різних площинах соціального простору, тому можна говорити про різні види маргінальності. Відповідно до

визначених вище площин виділимо та проаналізуємо економічну, політичну та культурну маргіальність.

Економічна маргіальність. Економічна площа являє собою поле, в якому розподіляється дефіцитний капітал, що надає групам чи індивідам, котрі ним володіють, можливість отримувати користь або прибуток. Позиції, які займає індивід у цій площині, є найбільш визначними. Як зазначав П. Бурдье, економічне поле намагається нав'язати свою структуру іншим полям. Обсяг економічного капіталу визначає місце, яке займає суб'єкт у економічному (і не тільки!) просторі. Згідно з Бурдье «капітал як економічна категорія означає насамперед факт уречевлення людських виробничих відносин у формі вартостей, матеріальних благ і цінностей» [7, с. 203].

Периферійне перебування соціальної групи в економічній площині свідчить про обмеження можливостей задоволення основних соціальних потреб через брак участі в основних видах діяльності, особливо виробничій. Подібного роду участь детермінується структурою потреб індивіда (як базових (фізіологічних), так і вторинних (соціальних), які він намагається задовольняти завдяки своїй економічній діяльності. Так, наприклад, участь у споживанні характеризується і вимірюється здатністю купувати продовольчі й непродовольчі товари і різноманітні послуги та відображає актуальні потреби індивіда.

Соціальне виключення та відчуження як механізми витіснення на «периферію», як способи маргіналізації спрацьовують через динаміку дискримінації від соціальних інститутів інтеграції, що забезпечують задоволення основних потреб, особливо від ринку праці.

Соціально-економічна сутність маргіального становища груп на ринку праці виявляється у нестійкості або порушенні зв'язків із суспільним виробництвом, збоями у механізмах ринкового регулювання, низьких, нестабільних доходах змішаного походження. Серед найбільш маргіалізованих груп економічно активного населення є особи, що не мають роботи і не намагаються її знайти, особи, які втратили роботу і відчують труднощі в її відновленні, та особи, котрі зайняті неефективно, попит на працю яких має від'ємну тенденцію.

У нашій моделі багатомірного соціального простору в економічній площині можна визначити групи, що є витісненими на периферію чи знаходяться поблизу неї, – це безробітні, низькокваліфіковані робітники, представники соціального дна, люди пенсійного віку, які не працюють. Вважаємо, що саме ці верстви населення мають найбільш невідповідні позиції на ринку праці й практичну відсутність будь-яких ресурсів (капіталу, нерухомості, збережень, кваліфікації тощо), які сприяли б їх інтеграції у суспільні структури, через участь в ефективній економічній діяльності, та забезпечили б гідний рівень життя.

Політична маргіальність. Диференціація соціальних груп у політичній площині відбувається за обсягом влади і можливістю здійснювати

управлінські функції. Так формуються певні соціальні прошарки, що займають різне становище в управлінських структурах. Отримання необмеженого доступу до влади як основного капіталу та її використання – основна мета боротьби між суб'єктами у межах цього поля. Специфіка такого виду капіталу в тому, що він передбачає використання різних видів насильства, є обмеженим і автоматично виводить свого володаря у значно вигіднішу позицію відносно інших. Тому частіше за все індивіди, що концентрують у руках значну долю влади, прагнуть відмежуватися від оточуючих, створити закриту групу.

Майже всі капітали мають здатність конвертуватись один в інший. Як зауважував П. Бурд'є, позиція кожного агента у багатомірному соціальному просторі визначається двома факторами: «агенти розміщені у загальному соціальному просторі у першому вимірі за загальним обсягом капіталу в різних його видах, котрим вони користуються, та у другому вимірі – за структурою капіталу, тобто за відносною вагою різних видів капіталу (економічного, культурного...) в загальному обсязі капіталу, яким вони володіють» [8, с. 96]. Групи, що мають у власному розпорядженні достатній обсяг влади, як правило, займають більш вигідні позиції і в інших площинах (вони володіють економічними ресурсами, мають доступ до управління, займають престижні посади). Зазвичай такі можливості приваблюють інших, які намагаються приєднатись до керівної верхівки. Небажання представників «ядра» поступатись часткою свого капіталу на користь інших робить механізми відчуження і соціального виключення особливо жорсткими. Формуються різні негативні висловлювання щодо нової особи, демонструється недовірливе ставлення до її дій, приписуються звинувачення у порушенні законів, розповсюджуються плітки, що врешті змушує її «вийти з гри». Так відбувається маргіналізація суб'єкта через недопущення чи значне обмеження його можливостей розпоряджатися владними ресурсами.

Отже, політична площина відображає характер соціальних зв'язків індивідів і груп у системі управління суспільством та економікою. Групи, що мають найнижчий рівень політичної активності та є найбільш віддаленими від процесу управління, – це декласовані елементи (представники соціального дна), значна частина осіб національних меншин та мешканців невеликих міст і сіл, а також певна частина молоді. Можна припустити, що ступінь їх маргінальності є найвищим відносно інших спільнот.

Культурна маргінальність. Культура, oprіч усього, є потужним фактором соціальної диференціації, що визначає загальні цінності, норми, моделі взаємодії, способи сприйняття дійсності і автоматично «маркує» тих, хто не відповідає панівним настановам. Культурна маргінальність базується на співвідношенні систем цінностей двох або більше культур, у які входить індивід. Тому результатом такого

співвідношення може бути невизначеність його статусу і ролі. Важливим показником культурної маргінальності є подвійна мораль, відсутність чітких уявлень про соціально визнане та стереотипізована свідомість.

Українська дослідниця О. Ходус пропонує розглядати аномію як внутрішнє переживання маргінальної особи. «В цьому зв'язку, – зазначає вона, – очевидна змістовна близькість понять «культурна маргінальність» та «аномія» [5, с. 188]. Звичайно, ця думка має право на існування, оскільки аномія ще у дюркгеймівській інтерпретації означала «неузгодженість ціннісного світу, розхитування базових цінностей, моральних норм та ідеалів, змішання законного та незаконного» [9, с. 79]. Аномія – буквально «відсутність регуляції», «безнормність» – це стан дезорганізації суспільства, коли цінності, норми, соціальні зв'язки або відсутні або стають нестійкими й суперечливими. Усе, що підриває стабільність, призводить до неоднорідності, нестійкості соціальних зв'язків, руйнування колективної свідомості (криза, змішання соціальних груп, міграція тощо), обумовлює порушення громадського порядку, дезорганізує та маргіналізує людей.

Соціокультурне поле є місцем боротьби значень, символів, репутацій, імен. Капітал, що визначає переможців цієї боротьби, – це символічний капітал, який може існувати як в об'єктивованому, так і в інкорпорованому вигляді (згідно з термінологією П. Бурдьє), тобто виступає у формі людської поведінки. В цьому контексті має значення не тільки рівень освіти індивіда, але й тип і статус вищого навчального закладу, в якому він навчався, наявність стійких зв'язків зі «значущим іншим», ціннісні орієнтації, світогляд, спосіб і якість життя, рівень соціального самопочуття тощо.

Розташування соціальних груп у соціокультурній площині скоріше характеризує їх шанси на отримання дефіцитного ресурсу. В максимальному наближенні до «ядра» соціокультурного поля, на наш погляд, розташовані групи, що знаходяться у найбільш вигідному положенні стосовно володіння чи отримання певного обсягу символічного капіталу. Це, зокрема, молодь, яка набуває чи вже набула освіти й інтегрується у професійні структури та має значний заряд життєвого оптимізму; еліта і представники середнього класу, які мають стійкий соціально-професійний статус, широке коло зв'язків, усталені цінності й переконання; мешканці мегаполісів, які використовують більше шансів, ніж селяни, щодо отримання престижної освіти й роботи; представники титульної нації як носії культури, традицій і менталітету народу, а також керівники підприємств та менеджери вищої ланки як люди, що здійснюють процес управління, мають високу професійну підготовку та доволі високий рівень задоволення соціальних потреб. Вкрай низькі шанси отримання частки дефіцитного ресурсу мають ті ж групи, що знаходяться на «периферії» чи поблизу неї в інших площинах.

Перетинання різних ліній, в основі яких лежать форми соціальної взаємодії суб'єктів, створює єдину мережу. Соціальний простір, таким чином, є результатом постійної взаємодії індивідів та соціальних груп.

Отже, дотримуючись думки видатного соціолога про те, що «соціальний простір – абстрактний простір, конституюваний ансамблем підпросторів чи полів (економічне поле, інтелектуальне поле тощо), котрі мають структуру, обумовлену нерівним розподілом окремих видів капіталу» [6], можна зазначити, що маргінальність є невід'ємною рисою будь-якої соціальної системи. Відтворюючи горизонтальний зріз соціального простору у трьох його площинах (економічній, політичній та соціокультурній), ми виявили найбільш маргіналізовані групи суспільства, що розташовані на його «периферії». З огляду на основні положення концепції поля та капіталу П. Бурдьє, зауважимо, що визначені теоретичні принципи дозволили пояснити й охарактеризувати основні прояви економічної, політичної та культурної маргінальності у сучасному суспільстві. Перспективним напрямком дослідження феномена маргінальності є визначення стратегій поведінки маргіналів, адже реакцією на витіснення їх на «периферію» певного поля може бути як гострий конфлікт, активний протест, навмисне чи ненавмисне порушення соціально визнаних норм поведінки, так і пасивна девіація, що може виявлятися в неагресивній поведінці осіб, які ведуть асоціальний спосіб життя й не намагаються щось змінити.

Список використаних джерел: 1. Атоян А. И. Социомаргиналистика : монография / А. И. Атоян. – Луганск : РИО ЛИВД, 1999. – 456 с. 2. Современная западная социология : словарь / сост. Ю. Н. Давыдов, М. С. Ковалева, А. Ф. Филиппов. – М. : Политиздат, 1990. – 432 с. 3. Фарж А. Маргиналы / А. Фарж // 50/50 : Опыт словаря нового мышления / под общ. ред. Марка Ферро и Юрия Афанасьева. – М. : Прогресс, 1989. – С. 143–146. 4. Бродецька Ю. Ю. Феномен маргінальності в умовах трансформації українського суспільства: соціокультурний аспект / Ю. Ю. Бродецька // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – № 543. – 2002. – С. 63–67. 5. Ходус Е. В. Маргинальность в контексте процессов структуризации современного украинского общества / Е. В. Ходус // Вісник Дніпропетровського університету. Соціологія. Філософія. Політологія. – Вип. 6. – 2000. – С. 185–189. 6. Бурдьє П. Социология политики [Електронний ресурс] / Бурдьє П. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Burd/02.php. 7. Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ століття : навч. посіб. / О. І. Погорілий. – Київ : Либідь, 1996. – 224 с. 8. Бурдьє П. Начала / Пьер Бурдьє ; пер. с франц. Н. А. Шматко. – М. : Socio-Logos, 1994. – 288 с. 9. Кравченко С. А. Социология : учеб. пособие для вузов / С. А. Кравченко. – М. : Экзамен, 2002. – 512 с. 10. Бурдьє П. Структуры, Habitus, Практики / П. Бурдьє // Современная социальная теория: Бурдьє, Гидденс, Хабермас : учеб. пособие / сост., перевод и вступ. ст. А. В. Леденёвой. – Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. – С. 16–31.

Надійшла до редколегії 08.10.2014

Бутылина Е. В. Концепция поля и капитала П. Бурдьё в объяснении феномена маргинальности

Для определения социальных субъектов, которым наиболее присущи признаки маргинальности, использована методика моделирования социального пространства. В основе модели многомерного социального пространства использованы положения концепции поля и капитала П. Бурдьё. Проведён анализ социального пространства. Выявлены наиболее маргинализированные группы общества. Основываясь на теоретических тезисах П. Бурдьё, выделены и проанализированы три вида маргинальности: экономическую, политическую и культурную.

Ключевые слова: маргинальность, поле, капитал, экономическая маргинальность, политическая маргинальность, культурная маргинальность.

Butylina O. V. P. Bourdieu's concept of field and capital to explain the phenomenon of marginality

The phenomenon of marginality as an objective and natural phenomenon of social life is investigated. The topicality of this study has been stipulated for the need to improve the theoretical and methodological explanations for structures and types of marginality.

The main objective of the article is the analysis of Pierre Bourdieu's concept of field and capital to study and explain the phenomenon of marginality, to define and characterize political, economic and cultural marginality.

To define social subjects, whom characteristic features of marginality are the most inherent, one uses in the article the technique of modelling of social space. Principles of Pierre Bourdieu's concept of field and capital form the basis of the model of multidimensional social space. Social space is reproduced in the interaction between people and has several lines of differentiation. Each of the fields stratified in this space has its own structure. The study offers to conditionally define two structural elements of the field: «a core», being the set of individuals, who are carriers of the bulk of scarce capital, and «a periphery», in which people are settled, who are severely restricted in using the appropriate capital or even do not own it at all.

According to the presented theoretical model of social space, the marginality is considered by the author as a set of positions of an individual or a social group, which are far from the conventional «core» of the field. The present model has allowed identifying and describing some of the most marginalized segments of the society. Based on theoretical theses of Pierre Bourdieu the author of the article has identified and analysed three types of marginality: economic, political and cultural.

The author concludes that the further study of the phenomenon of marginality will help to identify behaviour strategies of marginal men, which reflect their response to displacement in the periphery of a given field.

Keywords: marginality, field, capital, economical marginality, political marginality, cultural marginality.

